

Under mönstersamhällets yta

Mat och måltid i Jonsereds arbetarfamiljer under 1900-talets början

Birgitta Skarin Frykman, professor i etnologi

Jonsereds samhälle ligger ca 15 km öster om Göteborg. År 1832 övertogs godset Jonsereds gård av William Gibson och Alexander Keiller. De hade båda utvandrat från Skottland i slutet av 1700-talet. I Göteborg ägnade de sig åt affärer av många olika slag. I Jonsered startade Gibson en fabrik för segelduksfabrikation. År 1839 tillkom också en mekanisk verkstad. Keiller lämnade tidigt Jonsered för att starta vad som senare blev Götaverken.

Jag skrev min kandidatuppsats i etnologi år 1976 inom ett projekt, som handlade om Jonsered. Uppsatsen har titeln ”Mat och måltid bland arbetare och tjänstemän i Jonsered under 1900-talet”. I dag, när Jonsereds herrgård disponeras av Göteborgs universitet, har jag i mitt bidrag till en bok om Jonsered återvänt till min kandidatuppsats. Den anknyter på flera sätt till Humanistdagstemat ”Under ytan”.

Jonsereds fabriker inriktades på att samhället skulle vara självförsörjande. Från Skottland hade Gibson med sig den brittiske socialreformatorn Robert Owens visioner om patriarkalismens mönstersamhälle, som skulle tillgodose arbetarnas alla behov och intressen.

Jonsered blev ett mönstersamhälle i den betydelsen att fabriken såg till att allt som arbetarna behövde fanns att tillgå i Jonsered. Det gällde också i början av 1900-talet, då min undersökning börjar. Där fanns arbete vid fabriken, som också ombesörjde bostäder. De gifta jonseredskvinnorna skulle vara hemarbetande. Fabriken rekryterade därför kvinnlig arbetskraft utifrån och byggde för dem Flickhemmet år 1904. Affären ägdes av fabriken och sålde de förnödenheter arbetarfamiljerna behövde. Det fanns skola för arbetarbarnen och vid mitten av 1800-talet byggdes en kyrka. Lärare och präst var anställda av fabriken. I Jonsereds samhälle fanns genom fabriken sjukvård, förlossningshem och ålderdomshem. Allt arbetarna be-

hövde fanns att tillgå i Jonsered. Du kunde födas, leva och dö i Jonsered utan att någonsin behöva lämna samhället.

Under ytan

Ordet ”mönstersamhälle” har en klang av den bästa av världar. När vi talar om Jonsered som ett mönstersamhälle låter det som en idyll, där arbetarna och deras familjer levde det goda livet. I början av 1900-talet hade arbetarna i Jonsered det jämförelsevis bra, med den tidens mått mätt, men lönerna var här, liksom på andra håll, ofta otillräckliga för en familjs behov, i synnerhet om det fanns många barn, vilket inte var ovanligt.

Under mönstersamhällets yta levde många ett liv, där maten var knapp och familjens medlemmar ofta gick hungriga. Det framgår av de intervjuer jag gjorde med människor som var barn i Jonsered i början av 1900-talet. De mest utförliga och bästa berättelserna om mat och måltid i Jonsereds arbetarfamiljer handlade också just om svårigheterna under det tidiga 1900-talet.

De goda berättelserna om den knappa maten i början av 1900-talet är intressanta också ur matforsknings synpunkt. Därför vill jag kort kommentera det, innan jag går vidare och berättar om matvanorna i Jonsereds arbetarfamiljer under början av 1900-talet. Vi tänker kanske inte så mycket på att vad vi äter hemma till vardags tillhör det mest privata. När ekonomin är dålig eller försämrats, är det ofta maten som blir en viktig ekonomisk buffert. Hur vi äter hemma märks inte utåt. Byter vi till billigare bostad, går i gamla och slitna kläder eller säljer bilen, är det något som omgivningen ser och inte sällan kommenterar.

Till det som i dag förstärker att vad vi äter till vardags i hemmet nästan närmar sig det mest hemliga, hör också alla kostråd vi lever med. Vi vet hur vi bör äta, men hur vi i verkligheten äter, skiljer sig ofta från läkares och kostexperter rekommendationer. Följaktligen kan det vara svårt, att intervjua människor om hur de äter i dag. Svaren blir ofta knapphändiga och inte sällan insmyger sig hos intervjuaren misstanken, att berättelsen är friserad utifrån att den intervjuade vet hur man bör äta.

Så var det också, när jag intervjuade människor i Jonsered i mitten av 1970-talet. Deras berättelser om de egna matvanorna då var fåordiga och uppriktigt sagt ganska tråkiga. Annat var det, när de äldsta informanterna kom in på familjens matvanor i början av 1900-talet. Trots vad jag sagt,

om att vi inte gärna berättar om vardagsmaten – och i synnerhet inte när den varit knapp och otillräcklig – gjorde tidsavståndet och de förändringar till de bättre som skett, att de som intervjuades var väldigt angelägna att berätta om hur familjerna – trots allt – klarade sin försörjning ”mönstersambället” Jonsered.

Skolköket i ålderdomshemmet: ”Vi skulle lära oss att laga billigt”

Jonseredsflickorna började arbeta på fabriken i unga år men slutade i regel vid eller strax efter giftermålet. Det ingick av allt att döma i den patriarkaliska fabriksledningens planering, som framgår av tillkomsten av Flickhemmet för ogifta, inflyttade arbeterskor. Fabriken investerade också i det kvinnliga hemarbetet genom skolkök på ålderdomshemmet en gång i veckan för de unga jonseredsflickorna. På kvällarna var det matlagingskurser för fabriksarbeterskorna som förberedelse, kan vi anta, för deras kommande hustruliv. Omdömena om undervisningen varierar. En kvinna menar, att det de fick lära sig var ”till noll och intet värde”. Eftersom hennes goda berättarförmåga också ger en uppfattning om vad jonseredsflickorna fick lära sig på 1910-talet, återges ett exempel på hennes kritik här i ett citat från intervjun:

Vi skulle lära oss att laga billigt och då skulle vi lära oss att koka brödsoppan. Det var gamla brödkanter, som blivit över för dem på ålderdomshemmet. Dem fick vi mala och så koka med litet vatten och saft. Och det såg lila ut och fattiga var vi, men något tråkigare hade jag inte ätit än den brödsoppan. Det tyckte jag inte var något att lära bort...

Den kritik som riktades mot skolköksundervisningen, handlade inte bara om att den matlagning som lärdes ut i början av seklet för eleverna kunde te sig både ovanlig och torftig. Konsten ”att laga billigt” var inte något som var okänt för flickorna från de jonseredska arbetarhemmen.

Arbetarhustrurna – Jonsereds dolda finansministrar

De gifta kvinnorna var de som i praktiken svarade för familjeförsörjningen i Jonsered. Mannens och fabriksarbetande barns löner var en bas – men i början av 1900-talet var den inte sällan otillräcklig för att föda familjen. Därtill kom att det i jonseredsfamiljerna ofta fanns – också in på 1950-

talet – en eller flera inneboende från mor- eller farföräldragenerationen. En del av dem kunde bidra till familjens ekonomi med pengar och/eller arbete. Andra var resurs- och vårdnadskrävande på sätt som avlastade fabriken ålderdomshem och överförde också det ansvaret till hustruns försörjningsarbete i hemmet.

De här förhållandena var i början av 1900-talet ingenting som skilde arbetarlivet i Jonsered från arbetartillvaron i Göteborg, Sverige eller på andra håll i det industrialiserade Europa. Arbetarkvinnorna kallades då familjernas ”finansministrar”, både i England och i Frankrike. Männen och barnen tog in pengarna genom sitt lönearbete. Det var sedan de hemarbetande kvinnornas uppgift att hantera de otillräckliga penningresurserna så att de räckte till för familjemedlemmarnas försörjning. Med tidens låga kvinnolöner var det ofta oekonomiskt för arbetarhustrurna att vara lönearbetande. En hemarbetande kvinna, som genom sin tidsanvändning kunde minska utgifterna, var vanligen en viktigare ekonomisk resurs än den som i en extremt knapp situation tvingades att gå ut i lågavlönat industriarbete. Fabriken ekonomiska investeringar i kvinnors utbildning till goda hushållerskor kan sägas vara ett erkännande av det ekonomiska värdet av den hemarbetande jonseredskvinnan. Som skicklig hushållerska kunde hon bidra till en effektiv förvaltning av jonseredsarbetarnas löner och de resurser, som den patriarkaliska fabriksledningen ställde till förfogande.

Hanteringen av familjernas penninginkomster tog sig i Jonsered – liksom i Göteborg, Sverige och övriga Europa – inte sällan uttryck i form av en ojämlig distribution av maten. De lönearbetande familjemedlemmarna fick mest att äta. Det omvittnas av jonseredsinformanterna. Också under knappa ekonomiska omständigheter kunde köttbullar förekomma eftersom köttfärs, ”det gick ju att blanda upp. Då fick vi en köttbulle, vi som var hemma, och den som arbetade fick två”. Till vardags förekom det, att bara de som arbetade på fabriken fick smör och ost på brödet. En man säger, när han berättar om moderns försörjningsansvar och familjens knappa ekonomi: ”Hon fick nog sitta emellan, mamman, många gånger. Hon fick nöja sig med matoset”. Samtidigt berättar han från sin barndom att alla familjemedlemmar många gånger gick hungriga och menar, att det gällde många arbetare i Jonsered i början av 1900-talet, särskilt de med stora familjer.

Arbetsdelningen inom den jonseredska arbetarfamiljen var ett klart könsuppdelat samarbetsprojekt. Mannen och de ogifta barnen var lönarbetande. Allt som hade med matlagning och hushåll att göra betraktades som kvinnornas område. Den enda manliga hushållsinsats som nämns är diskstorkning: ”Jag tycker jag har något svagt minne av att pappa brukade ta handduken och torka. Han var så snäll”. I rättvisans namn skall inskjutas, att vedhuggningen, som var en del av förutsättningen för matlagningen, var en manlig syssla.

Hustruns uppgift var inte bara att fördela maten utifrån familjemedlemmarnas ekonomiska bidrag till försörjningen, vilket naturligtvis handlade om att det var viktigt att värna om orken hos dem som till allas bästa tog in de nödvändiga kontanterna, utan också ”att laga billigt”. Potatis och bröd var stommen i mathållningen. ”Det var potatis jämt”, som en informant säger. Det gällde framför allt dagens huvudmål, middagen, som liksom på landsbygden i äldre tid äts mitt på dagen. I Jonsered gick då de fabriksarbetande jonseredsborna hem och åt. Stommen i måltiden var ett stort lerfat med skalpotatis ”för att det gick åt mycket för vi hade inte råd att äta så mycket sugel”. Som exempel på sovel nämns fisk två gånger i veckan, när fiskförsäljaren kom. När ekonomin var knapp, köptes främst sill, för den var billigast: ”Ibland hade vi bara sill, i stället för fisk, när det var fiskdag”. Salt sill såldes även i handelsboden, där man hade en stor silltunna. Köttbullar har nämnts. På torget kunde man köpa en korvsort, som kallades knackwurst. Man fick tre stycken för 25 öre. Det var uppskattad middagsmat för det blev mycket till var och en.

Till morgonmålet var bröd och kaffe det vanligaste, när familjen levde under knappa omständigheter. Brödet bakades hemma och fick torka på en stång i köket. ”Vi fick inte äta det färskt för det gick åt för mycket”. Man hade ingenting på brödet: ”Så vi fick bara bröd och så höga koppar med kaffe och så fick vi sätta brödet däri och så tog man den första biten, när den hade mjuknat lite och bet utav och så satte vi den bakom och så tog vi nästa”. De som arbetade i fabriken fick med sig smörgåsar med bröd och ost. Det var deras frukost som de åt på den första rasten. I familjer som hade det litet bättre ställt kunde man som pålägg hacka ägg och blanda med smör. Att äta ett ägg, kokt eller stekt, var däremot inte vanligt.

I de fattigaste jonseredsarbetarfamiljerna var det en händelse om man fick ett ägg. Det kunde förekomma, att barnen fick det av en granne, när

de hjälpt henne skölja tvätt: "Ibland hade hon kokat det och då så fick vi äta upp det och då låg vi och tänkte, när vi sköljde dessa här kläderna: 'Om hon kunde hinna och koka det här ägget' för ibland så sa hon: 'Jag har inte hunnit och koka, men du får två till din mamma i stället'. Och då skulle ju mamma ha det till mat".

Efter arbetsdagens slut åt man kvällsmat. Också vid det målet var potatisen i regel stommen, som man fick äta så mycket man ville av. Till den serverades ibland *en* salt sill som familjens sju medlemmar delade på. Till sillen och potatisen fick man lingon, som familjen plockat. På onsdagen eller lördagen, då man köpte billig skummjolk av en man som kom vandrande från Bergum, kunde kvällsmaten bestå av rågmjölsgrot.

På söndagarna fick man skorpor i stället för det torkade brödet till frukost. Skorporna köptes av en försäljerska, som stod nere vid landsvägen med en stor korg med vetebröd och skorpor. Skorporna kostade 1 öre styck och man köpte för en krona skorpor varje vecka. Redan på lördagskvällen kunde man få smaka av skorporna.

Till söndagsmiddagen var det köttsocka eller köttbullar. Då fick man också efterrätt. Efterrätten var kräm på bär, som man plockat i skogen eller under säsongen rabarber, som man fått av någon granne. Till kvällsmat på söndagarna kunde man få smörgås med smör och litet ost: "Och kanske någon gång, någon enda gång korv. Och då fick man en skiva och den flyttade man längre och längre ut så den skulle vara på slutet och då var det riktigt gott och då festade man, när man kom till korvskivan".

Stoltheten i att överleva

De här exemplen från berättelser om knappa och enkla måltider i början av 1900-talet strider mot vad jag inledningsvis sagt om att mat och måltid är ett privat område, som kan sägas vara en buffert i familjeekonomin och att otillräcklig eller otillfredsställande föda inte är något som man berättar om för utomstående. När informanterna berättar om måltiderna under uppväxtåren är det emellertid ett tidsavstånd på ca sextio år. I deras berättelser om de torftiga måltiderna förr, finns ett starkt inslag av stolthet; en stolthet främst över moderns förmåga att klara familjeförsörjningen – trots allt. Det kan vi anknyta till ett yttrande från den brittiska socialhistorikern Elizabeth Roberts, när hon intervjuades i Sveriges Radios Vetandets värld 1982.

I programmet kom Roberts in på yrkesstolthetens betydelse bland de engelska arbetare hon intervjuat. När hon tillfrågades om vad arbetarna i okvalificerade jobb hade att vara stolta över, svarade hon med att säga:

De var stolta över att ha överlevt, över sin okuvlighet, om man så vill. Att klara att överleva är en källa till stor stolthet.

De goda jonsereberättelserna om den torftiga och otillräckliga maten i arbetarfamiljerna förr underbygger att de mest privata svårigheterna i ett historiskt perspektiv kan få ett positivt värde. Också i Jonsered var det i många fall en bedrift att ha överlevt; där mödrarnas och hustrurnas förmåga att på otillräckliga löner föda familjerna blir en källa till tacksamhet och stolthet över att, trots allt, ha överlevt under ytan av ”mönstersambällets” fina fasad.

